مجموعهٔ آثار

ابوعبدالرّحمن سلمی

بخشهایی از حقائق التفسیر و رسائل دیگر

جلد اوّل

گردآوری

نصرالله پورجوادی

مرکز نشر دانشگاهی
۵۰۸

من سلمی (جلد اول)

گردآوری: نصرالله پورجوادی
مسؤول فنی: کیخسرو شاپوری
مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول ۱۳۶۹
تعداد ۲۰۰۰
لیتوگرافی: بهزاد
چاپ: نوبهار
صحافی: ایران

به مناسبت هزارمین سال درگذشت
ابوعبدالرحمن سلمی نیشابوری

فهرست

مقدمه

۱. حقایق‌التفسیر

تفسیر امام جعفر صادق (تصحیح پل نویا) ۳

تفسیر ابن‌عطا (تصحیح پل نویا) ۶۵

تفسیر ابوالحسین نوری (تصحیح پل نویا) ۲۲۵

تفسیر حسین‌بن‌منصور حلاج (تصحیح لویی ماسینیون) ۲۳۵

۲. تاریخ‌الصوفیة (تصحیح لویی ماسینیون) ۲۹۳

۳. جوامع آداب‌الصوفیه (تصحیح إیتان کولبرگ) ۳۱۱

۴. عیوب‌النفس و مداواتها (تصحیح إیتان کولبرگ) ۴۰۹

۵. درجات‌المعاملات (تصحیح احمد طاهری عراقی) ۴۶۵

مجموعهٔ آثار سلمی

مقدمه

ابو عبدالرحمن سُلَمی (متوفی شعبان ۴۱۲هـ) یکی از مهمترین نویسندگان و مورخان ایرانی در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است که خوشبختانه تعدادی از آثار مهم و ارزشمند او، که عموماً درباره تصوف و عرفان اسلامی است، به دست ما رسیده است. آثار او که همه به زبان عربی است، از قدیم نزد نویسندگان و مشایخ صوفیه کم و بیش شناخته بوده است. معروفترین اثر او *طبقات الصوفیه* است که خود قدیمترین و مفصلترین اثری است که در تاریخ بزرگان تصوف و عقاید و سخنان ایشان به دست ما رسیده و تاکنون دوبار تصحیح و چاپ شده است، بار اول در قاهره[1] و بار دوم در لیدن[2]. شهرت این اثر بیشتر مدیون معروفیت کتاب دیگری است به همین نام که از روی تقریرات خواجه عبدالله انصاری (متوفی ۴۸۱) تهیه شده است. مرجع و منبع اصلی خواجه عبدالله نیز همین کتاب سلمی بوده است.

شهرت و محبوبیت سلمی و آثار او، که تقریباً از زمان حیات او آغاز گردید[3]، بیشتر به واسطهٔ شاگردان او بوده است که سخنان استاد و اخباری را که از وی شنیده بودند در کتابهای خود نقل کرده‌اند. معروفترین شاگرد او ابوالقاسم قشیری (متوفی ۴۶۵) است که سخنان فراوانی از قول استاد خود در *رسالهٔ قشیریه* نقل کرده است.

ابونعیم اصفهانی (متوفی ۴۳۰) نیز، که سفری به نیشابور کرده و به ملاقات با سلمی نایل شده بود، به اهمیت مقام سلمی به عنوان مورخ و راوی بزرگ صوفیه اشاره کرده است[4]. خطیب بغدادی (متوفی ۴۶۳) نیز اخبار فراوانی از قول سلمی در *تاریخ بغداد* نقل کرده است.

۱. مشخصات کتابشناسی آن از این قرار است: *طبقات الصوفیة*. ابوعبدالرحمن السلمی. به تصحیح و مقدمهٔ نورالدین شریبه. قاهره، چاپ اول ۱۹۵۳، چاپ دوم ۱۹۶۹.

۲. مشخصات کتابشناسی طبع لیدن از این قرار است:
al-Sulami, Abu Abd al-Rahmān. *Kitāb Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya*. Texte Arabe Avec une introduction et un index, par Johannes Pedersen. Leiden 1960.

۳. چنانکه خطیب بغدادی در *تاریخ بغداد* (چاپ مدینه، ج ۲، ص ۲۴۸) می‌نویسد: «قدر أبي عبدالرحمن عند أهل بلده جليل، وكان مع ذلك مجوداً صاحب حديث، وله بنيسابور دويرة معروفة به يسكنها الصوفية قد دخلتها، وقبره هناك يتبركون بزيارته.» [the sentence appears as: «قدر أبي عبدالرحمن عند أهل بلده جليل، وعله في طائفته كبير، وقد كان مع ذلك صاحب حديث مجوداً جمع شيوخاً وتراجم وأبواباً، وبنيسابور له دويرة معروفة به يسكنها الصوفية قد دخلتها، وقبره هناك يتبركون بزيارته.»]

۴. بنگرید به *حلیةالاولیاء*. ابونعیم اصفهانی، ج ۱۰، بیروت، ۱۹۶۷، ص ۲۲_۴۱.

سلمی بیش از هر چیز مورخ و گردآورندهٔ سخنان مشایخ پیشین و اخبار ایشان است، واز قدیم نیز نویسندگان از او به همین عنوان یاد کرده‌اند. چنانکه مثلاً خطیب بغدادی در *تاریخ بغداد* می‌نویسد: «وکان ذا عناية باخبار الصوفيه»[5]. و ابوالمظفر اسفراینی (متوفی ۴۷۱) در *التبصیر فی‌الدین* او را یکی از مشایخ صوفیه و جمع‌آورندهٔ اشارات و احادیث مشایخ معرفی کرده است[6]. هجویری نیز در *کشف‌المحجوب* او را «نقال طریقت و کلام مشایخ» نامیده است[7]. نویسندهٔ *تاریخ نیشابور* (منتخب کتاب *السیاق*) نیز با این عبارت از او یاد کرده است: «شيخ الطريقة فی وقته، الموفق فی جمع علوم الحقايق و معرفة طريق التصوف، و صاحب التصانيف المشهورة فی علوم القوم»، و سپس افزوده است که «جَمع من الكتب مالم يسبق الى ترتيبه فی غيره حتی بلغ فهرست تصانيفه المأة اواكثره»[8].

رقمی که صاحب *تاریخ نیشابور* در تعداد تصانیف سلمی ذکر کرده است مبالغه‌آمیز نیست: ولی متأسفانه از این صد و اندی کتاب و رساله فقط حدود چهارده عنوان تاکنون پیدا شده که اکثراً به چاپ رسیده است. البته نام بعضی از آثار سلمی در منابع قدیم ذکر شده که هنوز نسخه‌ای از آنها پیدا نشده است. یکی از این کتابها تاریخی بوده است که مؤلف دربارهٔ اهل صفّه نوشته بوده و هجویری در کتاب خود آن را بدین گونه معرفی کرده است: «شیخ ابوعبدالرحمن محمدبن حسین سلمی رض... تاریخی کردست مر اهل صفه را مفرد، و مناقب و فضایل و اسامی و کُنا بیاورده»[9]. ابن تیمیه نیز این اثر را دیده بوده و از آن در یکی از رسائل خود یاد کرده است[10]. محققان معاصر فهرستهایی از آثار سلمی تهیه کرده‌اند که جامعترین آنها فهرستی است که مصحح مصری *طبقات الصوفیه*، نورالدین شریبه، در مقدمهٔ خود آورده است[11].

فهرست شریبه از آثار سلمی، با وجود اینکه بسیار مبسوط است و در آن از دهها عنوان یاد شده است، بازهم کامل نیست. محقق مصری سعی کرده است همهٔ عناوینی را که در منابع مختلف به سلمی نسبت داده شده است، اعم از آنهایی که پیدا شده یا پیدا نشده است، بیاورد

۵. *تاریخ بغداد*، ج ۲، ص ۲۴۸.
۶. *التبصیر فی‌الدین*. ابوالمظفر اسفراینی. تصحیح کمال یوسف الحوت. بیروت، ۱۹۸۳/۱۴۰۳، ص ۱۹۲.
۷. *کشف‌المحجوب*. چاپ ژکوفسکی، ص ۹۹.
۸. *الحلقة الاولی من تاریخ نیسابور، المنتخب من السیاق*. تألیف ابوالحسن عبدالغافر الفارسی. انتخاب ابواسحق الصریفینی. به کوشش محمدکاظم محمودی. قم، ۱۳۶۲ش. ص ۹. برای شرح بیشتر دربارهٔ زندگی و شخصیت سلمی و آثار او، بنگرید به مقدمهٔ کولبرگ به دو رسالهٔ "جوامع آداب الصوفیه" و "عیوب النفس و مداواتها"، در همین مجموعه، ص ۳۱۳ تا ۳۳۵
۹. *کشف‌المحجوب*، ص ۹۹.
۱۰. "والذی جمعه الشیخ ابو عبدالرحمن السلمی فی تاریخ اهل الصفه و اخبار زهاد السلف و طبقات الصوفیة یستفادمنه فوائد جلیله و یجتنب مافیه من الروایات الباطله و یتوقف فیمافیه من الروایات الضعیفة" (*مجموعه الرسائل والمسائل*. ابن تیمیه. به کوشش محمد رشیدرضا، ج ۱، قاهره، [بی تا]، ص ۲۸ و ۲۹).
۱۱. *طبقات الصوفیة*. به تصحیح نورالدین شریبه، مقدمهٔ مصحح، ص ۴۲-۲۹.

ولی باز آثاری پیدا شده است که فهرست‌نگار از آنها بی‌خبر بوده است. مثلا کتاب *نسیم‌الارواح* و *کلام‌الشافعی فی‌التصوف*، که نسخه‌ای از هر یك از آنها در ایران پیدا شده و ما ان شاءالله در جلد دوم این مجموعه آنها را چاپ خواهیم کرد، در این فهرست ذکر نشده است. تحقیق دربارهٔ آثار سلمی و جستجو برای یافتن نسخ خطی آثار او کاری است که بخصوص در سی چهل سال اخیر بجد دنبال شده است و همچنان باید ادامه یابد.

تحقیق دربارهٔ سلمی و آثار او از چند جهت برای ما اهمیت دارد. یکی از جهت شناخت تاریخ تصوف و شرح احوال و عقاید مشایخ صوفیه، بخصوص در قرنهای سوم و چهارم که درواقع عصر طلایی تصوف به شمار می‌آید. کتاب *طبقات الصوفیهٔ* سلمی بدون شك یکی از مهمترین و بهترین، اگر نگوییم مهمترین و بهترین، اثر در این زمینه است. اما این اثر یگانه کتابی نیست که نویسندهٔ نیشابوری ما در این زمینه تألیف کرده باشد. سلمی کتاب دیگری داشته است به نام *تاریخ الصوفیه* که ظاهراً بیش از سال ۴۷۰ هجری تصنیف کرده و متأسفانه هنوز نسخه‌ای از آن پیدا نشده است، گرچه قسمتهایی کوتاه از این کتاب را نویسندگان دیگر در آثار خود نقل کرده‌اند. یکی از این نویسندگان خطیب بغدادی است که مطالبی را که سلمی در کتاب خود دربارهٔ حلاج گفته است در *تاریخ بغداد* آورده و ماسینیون آنها را استخراج کرده و ما در همین مجموعه آن را چاپ کرده‌ایم.[۱۲] اثر دیگری، که قبلا از آن یاد کردیم، یعنی *تاریخ اهل صفه*، نیز احتمالا حاوی مطالبی است که برای تدوین تاریخ تصوف می‌تواند سودمند باشد. علاوه بر اینها، سلمی در آثار دیگر خود نیز بسیاری از سخنان مشایخ پیشین را نقل کرده و جمع‌آوری این اقوال نیز می‌تواند در شناخت هر یك از مشایخ به محققان کمك کند.

سلمی در درجهٔ اول یك صوفی است و دیدگاه او نیز تاریخی است. اما در عین حال او یك مسلمان مؤمن و پیرو اهل حدیث و سنت است و از مشایخ بغداد حدیث روایت می‌کرده است.[۱۳] روحیهٔ اهل حدیث در همهٔ آثار سلمی کم و بیش پیداست. حتی یکی از آثار او به نام *اربعین فی‌الحدیث*، همان‌طور که از نام آن پیداست، چیزی بیش از مجموعه‌ای از احادیث نیست. مطالعهٔ این اثر و آثار دیگر سلمی می‌تواند گوشه‌ای از تاریخ علم حدیث و محدثان و بخصوص رابطهٔ میان اهل حدیث و تصوف را برای ما روشن نماید.

اهمیت دیگر سلمی و آثار او از جهت تاریخ تفسیر قرآن و بخصوص تفسیرهای عرفانی است. سلمی صاحب کتابی است به نام *حقائق التفسیر*. این کتاب عظیم، که درواقع یکی از قدیمترین و بی‌شك مهمترین کتب تفسیر از لحاظ عرفانی است، مجموعه‌ای است از تفاسیری که تا پیش از سلمی از دیدگاه تصوف و عرفان نوشته شده بوده است. تفسیر منسوب به امام صادق(ع)، که در حقیقت اساس همهٔ تفاسیر عرفانی است، و تفسیر ابن عطا، که یکی از

۱۲. ظاهراً ذهبی نیز قسمتهایی را در کتاب *تاریخ‌الاسلام* خود نقل کرده است.
۱۳. بنگرید به *تاریخ بغداد*، ج ۲، ص ۲۴۸.

مفصلترین تفاسیر صوفیانه است، در این مجموعه درج شده است.

بالآخره، اهمیت دیگر آثار سلمی در مطالبی است که وی دربارهٔ م تصوف، احوال و مقامات، آداب و رسوم، اخلاق و حقایق طریقت بیان کرده است. در آثار سلمی ما از یك سو با مسائل معنوی و عرفانی و اشارات صوفیه دربارهٔ احوال و مواجید ایشان آشنا می شویم و از سوی دیگر با آداب و رسوم اجتماعی ایشان. رسائلی که نویسندهٔ نیشابوری دربارهٔ ملامتیه و اهل فتوت نوشته درواقع آثاری است که ما را به متن جامعهٔ اسلامی ایران، بخصوص در خراسان، در قرن چهارم هجری، می برد و با مسائل اجتماعی و ارزشهایی که متدینین برای آداب و رسوم خاص اجتماعی قایل بوده‌اند آشنا می سازد.

اهمیت سلمی و آثار او به آنچه ذکر کردیم محدود نمی شود. سلمی به هر حال یك نویسنده و مورخ طراز اول ایرانی است، آن هم در عصری که از لحاظ فرهنگی درخشانترین اعصار تاریخ کشور ما در دورهٔ اسلامی بوده است. عصری که معمولاً از آن به عنوان «عصر رنسانس» در تمدن اسلامی یاد می شود. تحقیق دربارهٔ نویسندگان ایرانی و معرفی آثار ایشان، از هر مذهبی که باشند و هر مرامی که داشته باشند، اه به عربی نوشته باشند و اه به فارسی، بدون شك از اهمّ وظایف فرهنگی نسل کنونی است. با همهٔ اهمیتی که این نویسندهٔ نیشابوری در تاریخ فرهنگ کشور ما داشته و دارد و با همهٔ تأثیری که آثار او در نویسندگان بعدی داشته است، متأسفانه او شناخته نشده و حتی باید بگوییم که تا حدودی هم مورد بی‌اعتنایی و غفلت واقع شده است. این بی‌اعتنایی و غفلت را در سرنوشتی که آثار او پیدا کرده است می‌توان ملاحظه کرد.

ازمیان حدود یکصد اثر بزرگ و کوچکی که سلمی تألیف کرده است، همان‌طور که اشاره . تنها چهارده اثر تاکنون به دست ما رسیده است و جای تأسف اینجاست که بجز یکی از این آثار، که چندی پیش توسط نگارنده تصحیح و چاپ گردید (*کتاب السماع*)، آثاری که به چاپ رسیده در خارج از ایران به همت محققان خارجی، تصحیح و چاپ شده است. آثار سلمی به کوشش محققان اروپایی و عرب و ترك و هندی تصحیح شده و در آلمان و فرانسه و بیروت و ترکیه و. اد و هند به چاپ رسیده است. مشخصات کتابشناسی این چاپها را أ معرفی خواهیم کرد. اما داستان بی‌اعتنایی و غفلت ما نسبت به آثار سلمی به اینجا ختم نمی شود.

یکی از دردهای رنج‌آور اهل تحقیق در کشور ما دسترسی نداشتن به منابعی است که در خارج از کشور به چاپ می‌رسد. کتابخانه‌های ما متأسفانه از این حیث بسیار ضعیف و فقیرند. نسخه‌های چاپی بسیاری از کتابهایی که در خارج به طبع می‌رسد برای ما در ایران حکم نسخ خطی را دارد. این موضوع بارها و بارها، در مورد آثار نویسندگان مختلف اسلامی ایران، برای من ثابت شده است؛ ولی در مورد آثار سلمی وضع از همه اسفناکتر بوده است. آثار یك نویسندهٔ طراز اول ایرانی توسط پژوهشگران کشورهای دیگر تصحیح و چاپ می‌شود، ولی حتی یك نسخه از آنها در کتابخانه‌های ما

یافت نمی‌شود. یکی از این آثارْ تفسیرِ منسوب به امام صادق(ع) است که من ماهها برای یافتن آن در ایران وقت صرف کردم و موفق نشدم، تا سرانجام از دوستان خود در خارج خواهش کردم که عکسی از آن برایم تهیه کنند و بفرستند. در مورد بسیاری دیگر از آثار چاپ شدهٔ سلمی وضع به همین منوال بود. یکی در اسرائیل چاپ شده بود، دیگری در هندوستان، سومی در بغداد، و چهارمی در ترکیه و همینطور آثار دیگر. مدتها طول کشید تا توانستم همهٔ آثاری را که تاکنون چاپ شده بود تهیه کنم و برای اینکه همکاران محقق خود را از این رنج معاف سازم و دینی را که ما به این نویسندهٔ ایرانی داریم ادا کنم، درصدد برآمدم تا در آستانهٔ هزارمین سال درگذشت او همهٔ آنها را در ایران تجدید چاپ کنم.

در ابتدا ما قصد داشتیم فقط آثار چاپ شدهٔ سلمی را جمع‌آوری و به صورت مدوّن تجدید چاپ کنیم. ولی توفیقات الهی اسبابی را فراهم کرد و دریچه‌های دیگری را به روی ما گشود. در ضمن تحقیقات خود، ما از نسخه‌های خطی بعضی از آثار سلمی اطلاع پیدا کردیم که تاکنون به چاپ نرسیده بود. یکی از این آثار رسالهٔ *درجات المعاملات* است که نسخهٔ آن در برلین بود. این نسخه را تهیه و برای چاپ آماده کردیم. اثر دیگر *کتاب السماع* سلمی است که نسخه‌ای قدیمی و منحصربفرد از آن در ترکیه بود و ما آن را نیز تهیه کردیم و پس از تصحیح در مجلهٔ *معارف* (دورهٔ پنجم، شمارهٔ ۳، ۱۳۶۷) چاپ کردیم. این درواقع اولین اثری بود از سلمی که در ایران به طبع می‌رسید. دو رسالهٔ دیگر را نیز در مجموعهٔ ارزشمندی که در کتابخانهٔ احمدی شیراز نگهداری می‌شود، یکی به نام *نسیم الارواح* و دیگری به نام *کلام الشافعی فی التصوف*، پیدا کردیم و هم‌اکنون آقای دکتر طاهری عراقی مشغول تصحیح آنهاست.

ابتدا در نظر داشتیم که همهٔ این آثار را در یك مجلّد به چاپ برسانیم، ولی کثرت آثار و جمع‌آوری و چاپ آنها در یك مجلّد از لحاظ فنی مشکلاتی را ایجاد می‌کرد. یك مشکل حجیم شدن مجموعه بود، و ازجمله عواملی که سبب افزایش حجم مجموعه می‌شد مقدمه‌های مصححان بود که ما در نظر داشتیم ترجمهٔ فارسی آنها را همراه با متن آثار چاپ کنیم. ترجمهٔ این مقدمه‌ها درواقع بخش مهمی از کار ما بود. این مقدمه‌ها به زبانهای فرانسه، انگلیسی، ترکی و عربی بود و ما برای تسهیل کار مطالعهٔ خوانندگان ایرانی لازم دیدیم که آنها را به فارسی ترجمه کنیم. مقدمه‌ها غالباً حاوی تحقیقات ارزشمندی است که محققان دربارهٔ سرگذشت سلمی و اهمیت او از لحاظ تاریخی و همچنین در تحلیل این آثار نوشته‌اند. به هر تقدیر، با در دست داشتن این مجموعه، خوانندگان ایرانی نه‌تنها با متن آثار سلمی بلکه با بخش مهمی از آخرین تحقیقاتی که دربارهٔ او انجام شده است آشنا خواهند شد.

آثاری را که ما جمع‌آوری کرده‌ایم در دو مجلد عرضه خواهیم کرد (این آثار غیر از *طبقات الصوفیه* است که اگر قرار باشد چاپ شود باید در مجلدی جداگانه باشد).

مجلد حاضر جلد اول این مجموعه است و آثاری که در اینجا چاپ شده است عبارت است از:

یک) بخشهایی از *حقائق‌التفسیر*. این کتاب در اصل مجموعهٔ بزرگی است از تفاسیر چندین مفسّر معروف، ازجمله تفسیر حضرت امام صادق(ع) و ابن‌عطا و حلاج و نوری. از اصل این کتاب نسخه‌های خطی متعددی موجود است[۱۴]. تا جایی که ما اطلاع داریم، هنوز کلّ این تفسیر تصحیح و چاپ نشده است. اما تفاسیر مفسرانی که نام آنها را ذکر کردیم از کل مجموعه استخراج شده و به چاپ رسیده است. این کار به همّت لویی ماسینیون آغاز شد (در مورد تفسیر حلاج)، و سپس به همت محقق فقید فرانسوی پل‌نویا ادامه یافت. دربارهٔ کل این مجموعه و بعضی از نسخه‌های خطی آن و همچنین دربارهٔ هر یك از تفاسیر، پل‌نویا در مقدمه‌های خود توضیحات سودمندی داده است، و لذا ما تنها به ذکر مشخصات کتابشناسی قسمتهای چاپ شده اکتفا می‌کنیم.

۱. *تفسیر امام جعفر صادق(ع)*. این اثر را، که منسوب به امام صادق(ع) است[۱۵] و پل‌نویا حتی با اطمینان از این انتساب سخن گفته است، نخستین بار ماسینیون معرفی و سپس نویا آن را استخراج و تصحیح و در

Mélanges de l'Université St. Joseph (t. 43, fasc. 4) Beirut, 1968.

چاپ کرد. این اثر یك بار دیگر نیز در بیروت به چاپ رسیده است، در *التفسیر الصوفی للقرآن عندالصادق* (الصادقیة فی‌التصوف و احوال النفس والتشیع)، تألیف علی زیعور، دارالاندلس، بیروت، ۱۹۷۹، ص ۱۲۳ تا ۲۱۲.

متن حاضر از روی چاپ پل‌نویا افست شده است. نویا بر تصحیح خود مقدمه‌ای نوشته است که در اینجا ترجمه شده است. علاوه بر آن، مطالبی را که ماسینیون قبلا دربارهٔ این

۱۴. بنگرید به *تاریخ التراث العربی*. فؤاد سزگین. ج ۲. قاهره، ۱۹۷۸، ص ۵۰۲ـ۴۹۷.

۱۵. انتساب این اثر از قدیم مورد بحث بوده است. اکثر کسانی که این انتساب را مردود دانسته‌اند سنیان متعصب، ازجمله ابن‌تیمیه و سلف او ابن‌جوزی حنبلی، بوده‌اند که اساساً *حقائق‌التفسیر* و سلمی را بیشتر به خاطر همین تفسیر مورد نکوهش قرار داده‌اند. ابن‌تیمیه در این خصوص می‌نویسد: "... وفیه أحیاناً من الخطأ اشیاء و بعض ذلك یکون عن اجتهاد سائغ و بعضه باطل قطعاً مصدره مثل ما ذکر فی *حقائق‌التفسیر* قطعة کبیرة عن جعفر الصادق و غیره من الاثار موضوعة" (*مجموعة الرسائل*، ج ۱، ص ۲۹.) ابن‌جوزی نیز سلمی را متهم کرده است که "چیزهای شگفت از واقعات صوفیان بی آنکه اساس علمی داشته باشد در آن (یعنی در *حقائق‌التفسیر*) نقل کرد". (*تلبیس ابلیس*، ترجمهٔ علیرضا ذکاوتی قراگزلو. مرکز نشر دانشگاهی. تهران، ۱۳۶۸، ص ۱۳۶). همچنین ذهبی در *تذکرة‌الحفاظ* (ج ۳، حیدرآباد، ۱۹۷۰، ص ۱۰۴۶) در خصوص این تفسیر می‌گوید: "قلت ألف حقائق‌التفسیر فاق فیه بمصائب و تلاویلات الباطنیة. نسأل الله العافیة".

در مورد سرزنشهایی که از بابت این تفسیر از سلمی کرده‌اند، همچنین نگاه کنید به *التفسیر والمفسرون*، تألیف محمدحسین الذهبی، ج ۳، قاهره، ۱۳۸۱هـ/۱۹۶۲م، ص ۵۲.

تفسیر نوشته است، به دنبال مقدمهٔ نویا آورده‌ایم. نویا تفسیر امام صادق(ع) را در کتاب دیگری با مشخصات زیر مورد بحث قرار داده است:

Paul Nwyia, *Exégèse coranique et langage mystique, nouvel essai sur le lexique technique des mystiques musulmans*, Dar el-Machreq Editeurs, Beyrouth, 1970

۲. تفسیر ابن‌عطا. این تفسیر که خود مفصلترین بخشی است که تاکنون از حقائق‌التفسیر استخراج و چاپ شده است در کتابی با عنوان ذیل درج شده است:

نصوص صوفیة غیرمنشورة. لشقیق البلخی، ابن‌عطاء الادمی، النفری. حققها و قدّم لها بولس نویا الیسوعی. دارالمشرق. بیروت، ۱۹۷۳.

مقدمه‌ای که بیش از این اثر در چاپ حاضر آمده است مقدمه‌ای است که مصحح به فرانسه نوشته و در کتاب خود آورده است.

۳. تفسیر نوری. تفسیر ابوالحسین نوری کوتاهترین تفسیری است که تاکنون از این مجموعه استخراج و چاپ شده است. این اثر را پل‌نویا به ضمیمهٔ رسالهٔ مقامات‌القلوب نوری در یکی از ملانژهای دانشگاه سن‌ژوزف چاپ کرده است:

Paul Nwyia, "Sentences de Nûri par Sulamî dans Ḥaqâ'iq al-Tafsîr". *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*. Imprimerie Catholique, 1968.

مقدمه‌ای که بیش از این اثر در این مجموعه چاپ شده است توضیحاتی است که آقای اسماعیل سعادت با استفاده از یادداشتهای نویا تهیه کرده است.

۴. تفسیر حلاج. اولین اثری است که از روی حقائق‌التفسیر به همّت لویی ماسینیون استخراج و در کتاب زیر درج شده است:

Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane (Paris, 1954), pp. 359-412.

ماسینیون در این کتاب تأثیر تفسیر امام صادق (ع) بر حلاج را نیز اجمالا بیان کرده است وما این مطلب را در یادداشت خود اجمالا توضیح داده‌ایم.

دو) بخشی از تاریخ الصوفیه. کتاب تاریخ الصوفیهٔ سلمی، همان‌طور که قبلا اشاره شد، به دست نیامده است. بخشی که ما در اینجا آورده‌ایم، حاصل کار لویی ماسینیون است. این مطالب را محقق فرانسوی از روی نسخه‌های خطی تاریخ بغداد استخراج و تصحیح و چاپ کرده است. مصحح دربارهٔ منابع و روش کار خود در مقدمه‌ای، که به زبان فرانسه نوشته بوده و ما آن را ترجمه کرده‌ایم، توضیح داده است.

سه و چهار) جوامع آداب الصوفیه و آداب الصحبة و حسن العشرة. این دو اثر را اِتان کولبرگ تصحیح کرده و در قدس به چاپ رسانده است. مقدمه‌های او به زبان انگلیسی بوده

است که ما آنها را به فارسی برگردانده‌ایم. مشخصات کتاب چاپی چنین است:

جوامع آداب الصوفیه و عیوب النفس و مداواتها، لابی عبدالرحمن السلمی. حققها و قدّم لها ایتان کولبرغ (Etan Kohlberg). معهد الدراسات الأسیویة والافریقیة، الجامعة العبریة فی اورشلیم، المطبعة الأکادیمیة. (القدس، ۱۹۷۶).

پنج) *درجات المعاملات*. ین رساله یگانه اثری است که در این مجموعه اوّل بار به چاپ می‌رسد. نسخهٔ خطی منحصر به فرد آن در کتابخانهٔ برلین بوده (به شمارهٔ ۳۴۵۳) و آقای دکتر محمدرضا مجیدی آن را برای ما تهیه کرده و فرستاده‌اند.

در خاتمه، از همهٔ دوستان و همکارانی که در تهیهٔ این مجموعه به بنده کمک کرده‌اند، بخصوص آقای دکتر محمدرضا مجیدی که نسخهٔ خطی *درجات المعاملات* را برای ما فرستادند، آقای دکتر رضا فیض و آقای جعفر آقایانی چاوشی که عکسهای بعضی از آثار چاپی را از پاریس برای ما فرستادند، آقای دکتر طاهری که متن *درجات المعاملات* را تصحیح کردند و مقدمه‌ای بر آن نوشتند، آقای احمد سمیعی که سه مقدمهٔ فرانسوی را به فارسی برگرداندند، آقای اسماعیل سعادت که یادداشتی بر تفسیر ابوالحسین نوری نوشتند، و سرانجام دو دوست شفیق خود آقای کیخسرو شاپوری و آقای حسن مشتاق که زحمت کارهای فنی را به عهده گرفتند صمیمانه تشکر می‌کنم. اگر خداوند توفیق دهد، مجلّد دوم را نیز بزودی آمادهٔ طبع خواهیم کرد، بمنّه وجوده. والحمدللّه ربّ العالمین، والصّلوة والسّلام علی نبیّنا محمّدوآله‌الطیبین الطاهرین.

نصرالله پورجوادی

تهران ۱۸ فروردین ۱۳۶۹

مجموعهٔ آثار

ابوعبدالرحمن سلمی

جلد دوم

گردآوری

نصرالله پورجوادی

مرکز نشر دانشگاهی
۶۷۵

مجموعهٔ آثار ابوعبدالرحمن سُلمی (جلد دوم)
گردآوری: نصرالله پورجوادی
مسؤول فنی: حسین مشتاق - کیخسرو شاپوری
مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول ۱۳۷۲
تعداد: ۲۰۰۰
لیتوگرافی: رحیمی
چاپ: نوبهار

فهرست

۶. کتاب السماع (تصحیح دکتر نصر الله پورجوادی) ۱
۷. آداب الصّحبة و حسن العشرة (تصحیح م. ی. قسطر) ۳۱
۸. مناهج العارفین (تصحیح اِیتان کولبرگ) ۱۳۳
۹. کتاب نسیم الارواح (به کوشش دکتر احمد طاهری عراقی) ۱۵۹
۱۰. کتاب کلام الشافعی فی التصوّف (تصحیح دکتر احمد طاهری عراقی) ۱۷۱
۱۱. کتابُ الفتوة (تصحیح دکتر سلیمان آتش) ۲۰۷
۱۲. الملامتیة والصوفیة و اهل الفتوة (تصحیح دکتر ابوالعلاء عفیفی) ۳۳۵
۱۳. رسالهٔ «مسئلة صفات الذاکرین و المتفکرین» (تصحیح ابومحفوظ الکریم المعصومی) ۴۴۱
۱۴. المقدمة فی التصوف و حقیقته (تصحیح دکتر حسین امین) ۴۵۷
۱۵. کتاب الأربعین فی التصوف ۵۳۳

پیشگفتار

این کتاب جلد دوم مجموعهٔ آثار ابوعبدالرحمن سلمی نیشابوری (ف ۴۱۲) است ومشتمل بر ده کتاب ورسالهٔ عربی است. از این ده اثر هشت اثر قبلاً به چاپ رسیده بوده است وما متن آنها را در اینجا از روی چاپ اول عیناً افست کرده‌ایم، و دو اثری که اولین بار در این مجلد حروفچینی و چاپ شده است یکی «کتاب نسیم‌الارواح» است و دیگر «کتاب کلام‌الشافعی فی‌التصوف». هشت اثری که در اینجا تجدید چاپ شده است یکی «کتاب‌السماع» است که در مجلهٔ *معارف* در ایران به چاپ رسیده بوده، ومابقی همه در خارج از ایران چاپ شده بوده است. مقدمه‌هایی که مصححان خارجی به آثار خود نوشته‌اند به زبانهای انگلیسی و ترکی و عربی بوده است که ما آنها را به فارسی برگردانده‌ایم. مشخصات مآخذ و منابع آثاری که در این مجلد به چاپ رسیده است به ترتیب چنین است.

۱) کتاب‌السماع. این اثر را نگارنده از روی یك نسخهٔ خطی قدیمی تصحیح کرده و همراه با مقدمه و یادداشتهایی به فارسی در مجلهٔ *معارف*، دورهٔ پنجم، شمارهٔ ۳، آذر- اسفند ۱۳۶۷ (ص ۷۷-۳) چاپ کرده است.

۲) آداب‌الصحبة وحسن‌العشرة. این کتاب را م.ی. قسطر (M.J. Kister) تصحیح کرده وجزو «سلسلة المباحث والدراسات الشرقیه» در شهر قدس، به سال ۱۹۵۴ به چاپ رسانده است. مقدمهٔ مصحح هم به انگلیسی بود و هم به عربی و ما مقدمهٔ انگلیسی را به فارسی ترجمه کردیم ومقدمهٔ عربی را هم عیناً چاپ کردیم. (مشخصات ووصف نسخه‌های خطی و روش تصحیح را که در مقدمهٔ عربی هم آمده است در ترجمهٔ فارسی مقدمهٔ انگلیسی نیاوردیم).

۳) مناهج‌العارفین. این اثر را إیتان کولبرگ (یا کولبرغ)، مصحح دو کتاب دیگر سلمی به نامهای «جوامع آداب الصوفیه» و «عیوب النفس و مداواتها» (بنگرید به جلد اول) تصحیح کرده و همراه با مقدمه‌ای انگلیسی در نشریهٔ «مطالعات عربی و اسلامی» (*JSAI*) دانشگاه اورشلیم به چاپ رسانده است:

E. Kohlberg. *Manâhij al-'Ârifîn: A Treatise on Sûfism by Abû 'Abd al-Rahmân al-Sulamî.* Jerusalem Studies in Arabic and Islam. vol. I, 1979. pp. 19-39.

۴) کتاب نسیم الارواح. این اثر یکی از دو اثری است که اولین بار، در این مجموعه، به چاپ رسیده است. دربارهٔ نسخهٔ خطی و چگونگی آماده‌سازی آن برای چاپ در یادداشتی که در صفحهٔ ۱۶۱ نوشته‌ام توضیح داده‌ام.

۵) کتاب کلام الشائخین فی التصوف. این کتاب دومین اثری است که در این مجموعه برای بار نخست به چاپ رسیده است. مصحح این اثر مرحوم دکتر احمد طاهری عراقی بود که قصد داشت مقدمه‌ای مبسوط به آن بنویسد ولی اجل مهلتش نداد. در یادداشت کوتاهی که در صفحهٔ ۱۷۳ نوشته‌ام، اطلاعات مختصری دربارهٔ نسخهٔ خطی منحصر به فرد این اثر و کاری که مصحح انجام داده است ذکر کرده‌ام.

۶) کتاب الفتوة. محتوای این اثر را نخستین بار فرانتز تشنر در مقاله‌ای که در سال ۱۹۳۷ در نشریهٔ Der Islam, 25 منتشر کرده معرفی نموده است. سپس وی بخشهایی از این کتاب را همراه با ترجمهٔ آلمانی آنها و مقدمه‌ای به آلمانی در سال ۱۹۵۳ منتشر نمود. بنگرید به:

Studia Orientalia Ioanni Pedersen, Hauniae, 1953, pp. 340-351.

متنی که در این مجموعه چاپ کرده‌ایم از روی متن کامل «کتاب الفتوة» سلمی است که سلیمان آتش در سال ۱۳۹۷ هـ. ق./ ۱۹۷۷م. در آنقره بطور مستقل و با مقدمه‌ای به زبان ترکی چاپ کرده است.

۷) الملامتیة و الصوفیة و اهل الفتوة. این اثر را ابوالعلاء عفیفی در سال ۱۳۶۴هـ./ ۱۹۴۵م. در قاهره بطور مستقل و با مقدمه‌ای به زبان عربی چاپ کرده است و متن حاضر از روی آن افست شده است.

۸) مسئلة صفات الذاکرین و المتفکرین. این رساله را ابومحفوظ الکریم معصومی همراه با مقدمه‌ای کوتاه به زبان عربی در نشریهٔ زیر چاپ کرده و ما متن آن را عیناً افست کرده‌ایم: *مجلة المجمع العلمی الهندی*. المجلد التاسع. رمضان ۱۴۰۴هـ./ ۱۹۸۴م.

۹) المقدمة فی التصوف وحقیقته. این اثر در بغداد به سال ۱۹۸۴م.، توسط «دار القادسیة للطباعة» با تصحیح و مقدمهٔ عربی حسین امین به چاپ رسیده و ما متن آن را عیناً افست کرده‌ایم.

۱۰) کتاب الاربعین فی التصوف. این اثر بدون ذکر مؤلف و بدون مقدمه به همت «مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیة» در حیدرآباد دکن در سال ۱۳۶۹هـ./ ۱۹۵۰م. به چاپ رسیده و ما آن را عیناً افست کرده‌ایم.

آثاری که در این دو مجلد از سلمی به چاپ رسانده‌ایم آثاری است که ما پس از کوشش بسیار به آنها دسترسی پیدا کردیم. احتمالاً آثار دیگر یا چاپ دیگری از همین آثار هم هست که ما بدانها دسترسی پیدا نکرده‌ایم. ابومحفوظ الکریم معصومی، مصحح رسالهٔ «مسئلة صفات الذاکرین و المتفکرین» در مقدمهٔ عربی خود از اثر دیگری به نام «فی بیان علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین» یاد کرده و گفته است که آن را در «مجله

اکادمیة‌العلوم‌الاسلامیة در پاکستان، به سال ۱۹۶۳ چاپ کرده است ولی سعی ما برای یافتن این مجله به جایی نرسید. دکتر سلیمان آتش نیز در مقدمهٔ «کتاب الفتوة» نوشته است که می‌خواسته است چند اثر سلمی را که غالباً در این مجموعه چاپ شده است مجدداً تصحیح و منتشر کند. محقق گرامی آقای محمدعلی امیرمعزّی نیز پس از چاپ جلد اول این مجموعه طی نامه‌ای به من اطلاع دادند که متن «حقائق التفسیر» سلمی را پروفسور گرهارد بوئرینگ (Gerhard Böwering) تصحیح و آمادهٔ چاپ کرده است. ایشان همچنین اطلاع دادند که خانم نادیا زیدان (Nadea Zeidan) در سال ۱۹۷۴ در مدرسهٔ مطالعات عالی سوربن از رساله‌ای دفاع کرده که شامل تصحیح و تحلیل و ترجمهٔ شش اثر سلمی بدین شرح بوده است: ۱) درجات‌المعاملات؛ ۲) آداب‌الفقر وشرائطه؛ ۳) ذکر آداب الصوفیة فی اتیانهم الرُخص؛ ۴) مسألة درجات الصادقین فی التصوف؛ ۵) سلوك العارفین؛ ۶) الفرق بین علم الشریعة والحقیقة.

احتمالا تحقیقات دیگری هم هست که دربارهٔ آثار سلمی انجام گرفته یا در حال انجام گرفتن است وما از آن اطلاع نداریم. به هر تقدیر، صرف نظر از کتاب *طبقات‌الصوفیة*، آنچه ما در این مجلد به چاپ رسانده‌ایم بخش اعظم تحقیقاتی است که در نیم قرن اخیر دربارهٔ آثار سلمی انجام گرفته است، و کارهایی هم که بعداً انجام گیرد مسلماً از ارزش این تحقیقات نخواهد کاست.

نصرالله پورجوادی
(خرداد ۱۳۷۲)